

met het feit dat de blikrichting van de Nederlandse historici zich heeft verlegd, of - beter nog - zich heeft verruimd in de richting van sociale geschiedenis in de brede betekenis. Zij hebben hiermee het voorbeeld gevolgd van hun vakgenoten in het omringende buitenland, met name Frankrijk maar ook de Duitse Bondsrepubliek en België, waar mens en samenleving reeds eerder nadrukkelijk binnen het historische blikveld waren gekomen.

Een ruimere aandacht voor de levensomstandigheden behoort tot de kenmerken van de nieuwe stroming. Als duidelijke uitingen hiervan zijn, elk op zijn eigen manier, de beide bovengenoemde boeken te beschouwen. Nadat Jacques Giele al eerder over enkele hoofdstukken uit de geschiedenis van de social(istisch)e beweging had gepubliceerd, heeft hij de sociaal-historische literatuur verrijkt met een even opmerkelijk als waardevol boek over het arbeidersleven in Nederland. Min of meer bij toeval blijkt het plan voor dit boek te zijn opgekomen. Uit diverse bronnen heeft hij een groot aantal getuigenissen van arbeiders zelf over hun werk- en leefsituatie bijeengebracht. Het is een aangrijpend boek geworden dat bij de lezer in meerdere opzichten een gevoel van ontdaanheid achterlaat. Ook al zijn de feiten niet onbekend, als je ze zo uit de mond van de 'betroffenen' hoort, vaak in een ongekunstelde 'recht-voor-de-raap-stijl', dan krijgen ze toch een geheel nieuwe uitwerking.

Met des te meer betrokkenheid en - mede daarom - met des te meer vrucht laat zich vervolgens de studie lezen over 'Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging'. Onder deze, overigens wat verwarrende, titel heeft Mevrouw Welcker enige arbeidersenquêtes uitgegeven, samen met een aantal reeds eerder gepubliceerde, maar voor de gelegenheid rijkelijk bewerkte opstellen; op dit lijvige verzamelwerk is de schrijfster namelijk gepromoveerd aan de Leidse universiteit. Kenners van het *Mededelingenblad* - orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, zullen op de hoogte zijn van Mevrouw Welckers verdiensten bij de wederopwekking van de belangstelling voor de sociale geschiedenis; in dat orgaan - de jongeling die inmiddels tot het volwassen *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* is uitgroeid - heeft zij drie van de vier opstellen vóórg gepubliceerd.

Daarom gaat de belangstelling vooral uit naar de enquêtes. In het bijzonder de enquête van Domela Nieuwenhuis (1880), die dankzij de oplettendheid van dr. H. Prick uit de nalatenschap van Lodewijk van Deijssel tevoorschijn is gekomen, is een waardevolle bron voor de kennis van de arbeiderssituaties aan het einde van de vorige eeuw. Het betreft hier een enquête die Domela Nieuwenhuis naar het model van Karl Marx heeft gehouden onder de Nederlandse arbeiders. Het gaat om slechts 58 antwoorden, zodat er kwantitatief-wetenschappelijk weinig mee valt te doen, maar voor het verkrijgen van een inzicht in de leefwereld van de arbeiders leveren ze een belangrijke bijdrage. Als zodanig sluiten de resultaten nauw aan bij het werk van Jacques Giele.

Beide publicaties zijn voor alle onderzoekers die zich verdiepen willen in de lotgevallen van kerken en christendom in de negentiende eeuw ten zeerste aanbevolen literatuur. Niet omdat er zo veel gegevens te vinden zouden zijn die specifiek voor de kerkgeschiedenis van belang zouden zijn, maar wel omdat hierdoor een inzicht kan worden verkregen in de historisch bepaalde antithese tussen socialisme en christendom, in het proces van vervreemding tussen de proletarische arbeidersmassa en de kerken; kortom, voor het begrijpen van wat paus Pius XI het schandaal van de negentiende eeuw heeft genoemd, kan men voor de Nederlandse situatie niet om deze literatuur heen.